

धनगर समाज : प्रथा आणि परंपरा

श्री.दिपक संभाजी माने¹, प्रा.डॉ. विजय विष्णू पाडळकर²

¹संशोधक विद्यार्थी, इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

²सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग कोल्हापूर चंद्राबाई-शांतप्पा शेंदुरे कॉलेज, हुपरी

सारांश :

दक्षिणेतल्या समाजरचनेतला अत्यंत महत्वपूर्ण समाज म्हणजे महाराष्ट्रात सर्व परिचित असलेला धनगर समाज होय. महाराष्ट्रामध्ये जो धनगर समाज आहे तो मुख्यत मॅडपाळ धनगर समाज आहे. चराऊ कुरणाच्या शोधात धनगर समाज सतत भ्रमंती करतना आढळून येतो. भटक्या जातीत धनगर समाजाचा समावेश होत असून मॅडपाळ्यांच्या चान्यासाठी रानावनात भटकंती करणार समाज असून त्यांच्या जगण्यातून संस्कृती निर्माण झालेली दिसून येते. धनगर समाजाची देवाधर्मावर विश्वास, श्रद्धा असून देवताची आराधना, पूजाअर्चा करून मनुष्य आणि प्राणीमात्रांना सुखी ठेवण्याची मागणी करतात. याच बरोबर भूत, तंत्र-मंत्र या अंधविश्वास, अंधश्रद्धा समाजामध्ये दिसून येतात. धनगर समाज हा शिक्षणापासून अलिप्त असून शहरी संस्कृतीपासून दूर आहे. त्यांची वेशभूषा इतर जमाती पेक्षा वेगळी आहे.

पारिभाषिक शब्द : प्रथा,परंपरा,उत्सव, हेडाम, गुगुळ

प्रस्तावना :

धनगर समाज त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण चालीरीतीमध्ये लोकगीत, कथा, उत्सव, धार्मिक श्रद्धा यांचा समावेश होतो. धनगरांचे देव-देवता, कुळाचार, प्रथा-परंपरा अन्य समाजापेक्षा भिन्न आहेत. बिरोबा, सुराप्पा, मायाक्का हे धनगरांचे प्रमुख देव आहेत. मुगार, अंधारबोन, पात्रे भरणे, वालुक, हेडाम, ईर, गुगुळ, दूध शिजवणे अशा प्रकाराचे प्रथा हा समाज साजरा करतो. धनगरांचे स्वतंत्र पुजारी असतात. धनगर समाजाची स्वतंत्र लोककला असून त्यांच्या जीवनशैलीतून निर्माण झालेली आहे.

उद्दिष्टे :

१. धनगर समाजातील देव-देवतांचा अभ्यास करणे.
२. धनगर समाजातील यात्रा-जत्राचा अभ्यास करणे
३. धनगर समाजातील प्रथा व चालीरीतींचा अभ्यास करणे

धनगर समाजातील मातृदेवता :

धनगर समाजाच्या मातृदेवांमध्ये मायाक्का देवीचे स्थान अग्रक्रमाने येत असते. या देवीला म्हाकूबाई, मायबाई, मायपूर्ती, महाकाली, मायम्मा व मायव्वा असेही नावाने ओळखले जाते. मायाक्का देवी विषयी धनगर समाजातील स्त्रियांमध्ये भीतीयुक्त आदर असून ही देवी अत्यंत कडक आहे. मायाक्का देवीचे स्थान कर्नाटक राज्यातील बेळगाव जिल्ह्यातील रायबाग तालुक्यातील चिंचणी या ठिकाणी आहे. मायाक्का देवी ही कर्नाटक, महाराष्ट्र व आंध्र या प्रदेशातील धनगर समाजाचे श्रद्धास्थान आहे. पश्चिम महाराष्ट्रातील सातारा, सांगली, कोल्हापूर व सोलापूर जिल्ह्यातील लोक प्राधान्याने या देवीचे भक्त करत असून अनेक धनगर समाजातील कुळांचे मायाक्का कुलदेवता आहे.

धनगर समाजातील मातृदेवी म्हणून भिवाई देवीला मनाचे स्थान आहे. भिवाई देवी ही धूळदेवाची बहीण आहे. भिवाई देवीचे मुख्य ठाणे महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यातील बारामती तालुक्यात कामळेश्वर गावाच्या पश्चिमेला निरा नदिच्या काठावर मुख्य मंदिर आहे. धनगर समाजात मातृदेवी मध्ये मायाक्का आणि भिवाई देवी यानंतर इतर मातृदेवी आहेत त्यामध्ये साती बहिणी ही मातृ देवी मायका व भिवाई देवीची पूजा करताना उल्लेख होत असतो. त्या साती मातृदेवतांचा समूह असावा. या साती बहिणी या एकव्वा, तायव्वा, मरगव्वा, दुर्गव्वा, लाह्याव्वा, दाढेवा व मायव्वा, अशा आहेत. याशिवाय अनेक ठिकाणी कोल्हापूरची अंबाबाई, चिंचणीची मायाक्का, तुळजापूरची भवानी, सौदतीची यल्लमा, सप्तश्रृंगी गडावरची रेणुका, एकवीरा देवी या देवतांचा समूहास सात बहिणी असे म्हणतात. या मातृदेवतांची धनगर स्त्रिया उपासना करतात.

धनगर समाजातील वीर देवता :

धनगर समाज हा आदिम संस्कृती असलेला समाज आहे. धनगरांच्यात अनेक प्रकारच्या वीर देवता आहेत. “धनगरांच्या देवता या भक्तांच्या उद्धारासाठी आहेत. त्या भक्ताची काळजी घेतात. अनेक चमत्कार करून दृष्टांचा नाश करतात. मॅडपाळ्यांचे कळप देवाचे आहेत, स्वतः देव मॅडपाळ्या राखतात. धनगरांचे देव लढाऊ आहेत. ते कपाळाला भंडारा लावतात. धनगरांच्या खांद्यावर घोंगडे (कांबळा) असते. हातामध्ये काठी असते. धनगरांचे देव दोन लग्ने करतात. संत बाळूमामा मॅडपाळ्या राखत होते. ते

अनेक चमत्कार करत होते. विठ्ठल बिरदेव, धुळदेव, मंगोबा, संतुबा या लोकदेवता चमत्कार करतात. असुरांचा नाश करतात. पाण्यावर घोंगडे अंथरून त्यावर बसून तरंगत प्रवास करतात. संत बाळूमामा नदीच्या पाण्याला थांबवून मेंढ्या नदीतून घेऊन जातो. खंडोबा हा लोकदेव राक्षसांना पळवून लावण्यासाठी भुंगे सोडतो. बिरदेव हा बांगड्या भरणाऱ्या कासाराचे, लहान मुलांचे सोंग घेतो. डाव्या पायाच्या अंगुठ्याने दगडाची शिळा उडवून आकाशात लावतो. अशा स्वरूपाचे चमत्कार आख्यायिका, ओवीगीतामधून दिसून येतात. धनगरांच्या देवता या धनगर माणसा सारख्याच धाडसी, शूरवीर, पराक्रमी आहेत. त्यांचे राहणीमान राजासारखे आहे. कपाळाला भंडारा आणि खांद्यावर घोंगडी असा त्यांचा वेश आहे. म्हणून आजही देवाचे पुजारी आख्यायिकेतील, ओवीगीतातील देवासारखा आपला वेश करण्याचा प्रयत्न करतात.”¹

धनगर समाजातील सण उत्सव :-

धनगर समाजात विविध सण उत्सव केले जातात. यामध्ये प्रामुख्याने कुलदैवताची जत्रा उत्सव महत्वाचा असून धनगर समाजातील प्रत्येक व्यक्ती यात सहभागी होत असते. यामध्ये बिरोबा, खंडोबा, मायाक्का अशा विविध कुलदैवतांचे सण साजरे केले जातात. यावेळी वावर जत्रा, देवओवाळणी, हुईक, नवस फेडणे इ. उत्सवाला धनगर लोक साजरे करतात. यामध्ये सण-उत्सवात वावर यात्रा धनगर मुलामुलींची लम झालेल्या जोडप्यांसाठी असते. वावर जत्रांचा हा विधी केल्याशिवाय आणि चारदोन पाहुण्यांना भोजन घातल्याशिवाय नवरा बायकोला वैवाहिक संबंध ठेवता येत नाहीत. तसेच देवाचे वारे हा स्त्रियांच्या अंगात येणारी प्रथा आहे. धनगर समाजात यात्रांच्या व्यतिरिक्त हिंदू धर्मातील सण साजरे केले जातात. यामध्ये दसरा हा महत्वाचा सण धनगर समाज मोठ्या प्रमाणात साजरा करतो. शस्त्रची पूजा करतो. तसेच पोळा, दिवाळी, अक्षयतृतीया, नागपंचमीला, शिमगा हे सण मोठ्या भक्ती भावाने धनगर समाज करत असतो.

धनगर समाजातील जत्रा -यात्रातील प्रथा परंपरा :

धनगर समाजामध्ये विठ्ठल-बिरदेव, खंडोबा, धूळदेव या देवांच्या मोठ्या प्रमाणात यात्रा भरविल्या जातात. आपला रक्षणकर्ता 'देव' असल्यामुळे शेळ्या-मेंढ्यांचा बळी दिला जातो. “आपले कुटुंब सुखी राहावे, सुखवैभव लाभावे, शेळ्या-मेंढ्यांना रोगराई होऊ नये यासाठी देवाला नवस बोलतात. भंडारा उधळून देवाचा जागर घातला जातो. ही प्रथा वर्षानुवर्षे चालत आलेली आहे. आजही धनगर बांधव जत्रा-यात्रा मोठ्या प्रमाणात भरवितात. या जत्रा- यात्रांच्या निमित्ताने अनेक धनगर स्त्री-पुरुष गीते म्हणताना दिसतात. देवाविषयी श्रद्धा, भक्ती व्यक्त करताना म्हणतात;

“धुळू देवची पालखी
पाना-फुलानं द्रवाळती
माझ्यान् बाळाची
रानी भुयाची ओवाळती....”

या गीतांतून आपल्या कुलस्वामीविषयी असणारी आंतरिक श्रद्धा, भावना ते व्यक्त करताना दिसतात.”² या जत्रातून धनगर समाजाची संस्कृती दिसून येते.

पश्चिम महाराष्ट्रातील प्रमुख जत्रा आणि त्यातील प्रथामध्ये बिरोबा देवाची यात्रा मोठ्या प्रमाणात केली जाते. यामध्ये पश्चिम महाराष्ट्रातील पट्टणकोडोली, आरवडे या ठिकाणी मोठ्या यात्रा भरल्या जातात. यातील कोल्हापूर जिल्ह्यातल पट्टणकोडोली हे गाव श्री विठ्ठल बिरदेव यात्रेसाठी प्रसिद्ध आहे. ढोल ताशांचा गजर, खोबरं-भंडान्याची मुक्त उधळण आणि बिरदेवाच्या नावाचा जयघोष. दरवर्षी पट्टणकोडोलीची ही यात्रा मोठ्या उत्साहात पार पडते. या यात्रेत महाराष्ट्र, कर्नाटक, तेलंगणा, आंध्रप्रदेश, गोवा या राज्यांमधून आलेले लाखो भाविक सहभागी होत असतात. या यात्रेमध्ये सिध्द सोडणे, हेडाम खेळणे, हुईक सांगणे, जागरण हे धनगर लोकजीवनातील परंपराचे पालन केले जाते. =

धनगर समाज यात्रेत भगत जागरण करतात. विविध प्रकारची देव-देवतांची गीते म्हणताना दिसतात. खंडोबा-बानाई यांचे प्रेम, बानाई-म्हाळसा यांचा सवती मत्सर विषय जागरण गीतात असतात. घराचा कुलाचार म्हणून धनगर समाज आणि इतर समाजातही जागरण, गोंधळाचा कार्यक्रम होत असतो. यासाठी वाघ्या-मुर्ळी व गोंधळ घालणारी मंडळी पारंपरिक पद्धतीने या समाजाला अभिप्रेत असणारी गीते सादर करतात.

धनगर समाजात पालखी आणणे किंवा देव बसविणे परंपरा असून देव घरी बसल्यानंतर दोन वेळेची पूजा, देवाच्या दर्शनासाठी येणाऱ्या भक्तांना पुरणपोळीचे जेवण व पालखीचा येण्या-जाण्याचा खर्च भक्ताला करावा लागतो. रात्रीच्या वेळी “सुंबरान” हा धनगरी ओवीगीताचा कार्यक्रम केला जातो. यातून देवाच्या पराक्रमाच्या लीला गायल्या जातात.”³

मूल वाहणे ही प्रथा खंडोबा यात्रेच्या केली जाते. यावेळी मुल प्राप्तीसाठी नवस बोलले जाते आणि नवस पूर्ण झाल्यावर ते नवस फेडण्यासाठी मुळे देवाला वाहले जाते. यामध्ये मुल हे मुलगा असेल तर त्याला 'वाघ्या' बनविले जाते. तर मुलगी असेल तर तिला “मुर्ळी” बनविले जात असून वाघ्या-मुर्ळी बनण्याची विधी केली जाते.

लोककथा :

धनगर समाजाच्या संस्कृतीत लोककथेला महत्वाचे स्थान आहे. लोककथेच्या माध्यमातून आपली परंपरा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होत असते. धनगर समाज हा फिरत असल्याने मनोरंजनाची अपुरी साधणे, शिक्षणाचे अत्यल्प प्रमाण, देवाविषयीची प्रचंड श्रद्धा यामुळे धनगरांच्यात अनेक लोककथा निर्माण झालेल्या आहेत. धनगरांच्या लोकदैवता संबंधीच्या कथांमध्ये सर्व प्रकारची वैशिष्ट्ये समाविष्ट असतात. एकाचवेळी एक लोककथा अद्भूत कथा असते तर त्याचवेळी ती

चरित्रकथा असते. विवाह कथा ही सांस्कृतिककथा म्हणून समोर येतानाच ती पराक्रम कथासुद्धा असते. बिरोबा, खंडोबा, धुळोबा, भैरवनाथ यांच्या कथा अवतार कथा म्हणून समोर येतानाच त्यात अद्भूतता, चमत्कार, पराक्रम आदी प्रकाराने संमिश्र दिसतात.”^५

लोकगीते :

धनगर संस्कृतीत लोकगीतांद्वारे समाजातील प्रथा व परंपरा प्रतिबिंबित होत असतात. यामध्ये पुरुष व स्त्री लोकगीते आढळून येतात. धनगर स्त्री लोकगीतातून “धनगर स्त्री जीवनाचे वेगळेपण त्याच्या अनुभूती व अभिव्यक्तीस पहावयास मिळते. धनगर स्त्री जीवनाचे सामाजिक दर्शन आणि स्त्री समुह मनाच्या वैविध्यपूर्ण मनोवृत्ती व भाववृत्ती यांचा अढळ स्त्री गीतांतून व्यक्त होतो.”^६

तसेच धनगर समाजात जात्यावरील ओव्यातून विविध लोकदैवतांचे विवेचन केले जाते. या गीतातून धनगर स्त्री ओवीगीताची सुरुवात करताना ब्रम्हा, विष्णू व शंकर या तीन देवांच्या नावाने सुरुवात करते.”^६ धनगर समाजाच्या लोकगीतात पुरुषांची लोकगीते महत्त्वाची असून यात “सुंबरान’ नावाचा गीत प्रकार अतिशय लोकप्रिय आहे. या गीत प्रकारास “धनगरी ओव्या’ असेही म्हणतात. या ओव्या प्रामुख्याने यात्रा -जत्रा या वेळी म्हटल्या जातात.

धनगरांची लोककला (धनगरी नृत्य) :

‘गोफ नृत्य’ हा धनगरातील वैशिष्ट्यपूर्ण नृत्य प्रकार आहे. हा नृत्य प्रकार कोणत्याही विधीशी संबंधित नाही, परंतु तो अतिशय कुशलतेने खेळला जातो. गोव्यातील धनगर लोक विशिष्ट स्वरूपाने हा खेळ खेळतात.”^६

गजी नृत्य हा धनगरी पुरुष हा केवळ जत्रा-यात्रांमध्येच नृत्य करित असतो असे नाही, तर तो प्रसंगी एखाद्या छोट्याखानी मंदिरासमोर अथवा उघड्यावर असणाऱ्या दगड-धोंड्याच्या देवासमोरसुद्धा वैयक्तिक व सामूहिक रित्या ‘गजीनृत्य’ सादर करित असतो. हे नृत्य सादर करताना या समूहातील (पन्नास ते साठ गजीनृत्य करणारा समूह) मोहरक्या जसा नाचतो, तो जसा हावभाव करतो अथवा ज्याप्रकारे मागे- पुढे अथवा गोल रिंगणात फिरतो, त्याच्या हावभावानुसारच इतर गजीनृत्य करणारी मंडळी देखील त्याच पद्धतीने हे नृत्य सादर करतात. गजीनृत्य करणारे हे धनगरी पुरुष अशा प्रकारचा साज शृंगार चढवून नृत्य करताना आढळून येतात.

चपई नृत्य ही कोकणातल्या धनगरांची लोकनृत्य कला आहे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील धनगरी समाज सणवारास या नृत्यात रंगून जातो. हे नृत्य केवळ पुरुष मंडळीस सादर करतात. “आरं आरं’ म्हणजे केवळ तुझीच भक्ती मला प्रिय’ अशी आर्त हाक देत धनगर बांधव देवाच्या नृत्यात रंगून जातात. पांढरं धोतर, पांढऱ्या रंगाचा झगा, त्यावर लाल रंगाचा कापडी पट्टा आढळतो. पायात खुळखुळा असल्यानं नृत्य सादर करताना एक वेगळाच नाद निर्माण होतो.”^७

याच बरोबर लेझीम हा खेळ धनगर लोक अनेक वेळा सण उत्सवाच्या वेळी, लग्न समारंभाच्या वरातीत, यात्रा व जत्रेच्या वेळी करतात. तसेच फुगडी धनगरी स्त्रियांचा अतिशय आवडीचा नृत्य प्रकार होय. सण, समारंभ, जत्रा व यात्रा या काळात स्त्रिया फुगडी सादर करतात. या व्यतिरिक्त मलखांब खेळणे, लाठीकाठी खेळणे, दांडपट्टा ब तलवार बाजी, सूर पारंब्या, विटी दांडू खेळणे हे खेळ सुद्धा धनगर लोक मेढी चारत असताना खेळत असतात.

सारांश :

धनगर समाजाला फार मोठी सांस्कृतिक परंपरा लाभलेली आहे. पारंपारीक वेशभूषेत धनगर हा इतर समाजापेक्षा चटकन नजरेत येतो. पारंपारिक जीवन जगणारे हे लोक महाराष्ट्राच्या समाजजीवनाशी एकरूप झालेले दिसतात. त्यांच्या देवदेवता, विधी-उत्सव आजही वैशिष्ट्यपूर्णच आहेत. धनगर स्त्री-पुरुषांनी आपल्या गीतांच्या माध्यमातून समाजाला नवा आदर्श घालून दिला आहे. त्यांची एकूण गीते ही विठ्ठल-रुक्मिणी, विठ्ठल-बिरदेव, खंडोबा-बाणाई, राम-सिता, धुळोबा-भिवाया या देवदेवतांची दिसून येतात. यातूनच एकमेकांविषयीचा आदर, प्रेमभाव, सहकार्य वृत्ती वाढीस लागण्यास खऱ्या अर्थाने मदत होते. पूर्वीच्या आणि सध्याच्या संस्कृतीवर लोकसंस्कृतीचा प्रभाव परंपरेने पडत असलेला दिसून येतो.

संदर्भसूची :

१. दणाणे सतेज, (२०१३), “धनगर : समाज आणि संस्कृती”, अक्षय प्रकाशन, रत्नागिरी, पृ.क्र.१३
२. डांगे दत्तात्रय महादेव, (२०१६) “धनगरांच्या लोकदेवत विषयक वाङ्मय अभ्यास”, पीएच.डी.शोधप्रबंध, मराठी विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, पृ.क्र.१३०-१३१.
३. किता, पृ.क्र.१३५.
४. पाटील तानाजी, (२०१४), “धनगरी ओवीगीतांची चिकित्सक अभ्यास”, अक्षरवाङ्मय प्रकाशन, पुणे, पृ.क्र.१५७-१५८.
५. गवते ज्ञानेश्वर, (२०११), “धनगरामच्या लोकसाहित्यातील समाजदर्शन”, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, पृ.क्र.२९१, २९२.
६. खेडेकर विनायक, (२०१२), “लोकसरिता”, कला अकादमी कांपाल, गोवा, पृ.क्र.२०७.
७. “चपई नृत्य”, नेत्वा धुरी, वै. प्रहार, श्रद्धा संस्कृती १० जुलै २०१३, पृ.क्र.१.
८. भुजाडे होमेश, (२००८), “धनगर समाज- दशा आणि दिशा”, प्रकाशक विलास पुनसे, वर्धा.